

İRƏVAN QUBERNİYASI: ƏRAZİSİ, SƏRHƏDLƏRİ, İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ VƏ İDARƏÇİLİK SİSTEMİ

Elçin QARAYEV,

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Yeni tarix və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımları tarixi”
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
elchin_garayev@mail.ru

Xülasə. Məqalə İrəvan quberniyasının ərazisinə, inzibati-ərazi bölgüsünə və idarəetmə sisteminə həsr edilmişdir. İnzibati-ərazi bölgüsünə görə İrəvan quberniyası qəzalara, polis məntəqələrinə, kənd cəmiyyətlərinə və kəndlərə bölünmüşdü. Quberniyanı qubernator, qəzaları qəza rəisləri, polis məntəqələrini pristavlar, kənd cəmiyyətlərini ağsaqqallar, kəndləri isə kəndxuda idarə edirdi. Bu idarə sistemi bir-biri ilə sıx bağlı idi.

AÇAR SÖZLƏR: İrəvan, quberniya, ərazi, sərhəd, inzibati-ərazi bölgüsü, qəza, mahal, kənd.

Эльчин Гараев

ИРЕВАНСКАЯ ГУБЕРНИЯ: ТЕРРИТОРИЯ, ГРАНИЦЫ, АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ И СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ

Резюме. Статья посвящена территории Иреванской губернии, административно-территориальному делению и системе управления. По административно-территориальному делению Иреванская губерния была разделена на уезды, полицейские участки, сельские общества и села. Губерния управлялась губернатором, уезды начальником, участки приставом, сельские общества старейшинами, а селами управляли кендхуда. Эта системы управления были тесно взаимосвязаны.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Иреван, губерния, территория, граница, административно-территориальное деление, уезд, магал, село.

Elchin Garayev

IREVAN PROVINCE: TERRITORY, BORDERS, ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION AND MANAGEMENT SYSTEM

Summary. The article is devoted to the territory of the Irevan province, the administrative-territorial division and the management system. According to the administrative-territorial division, the Irevan province was divided into counties, police stations, rural societies and villages. The province was governed by a governor, counties by a chief, sections by a bailiff, rural societies by elders, and the villages were ruled by kendkhuda. These management systems were closely interrelated.

KEY WORDS: Irevan, province, territory, border, administrative-territorial division, county, mahal, village.

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd Azərbaycanın tarixi torpağı olan İrəvan quberniyasının ərazisini, inzibati-ərazi bölgüsünü və idarəçilik sistemini müxtəlif mənbələr əsasında tədqiq etməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığında bu mövzu ilə bağlı çox az əsər yazılmışdır. Mövzu ilə əlaqədar bəzi məsələlər İ.Kazımbəylinin, E.Qarayevin əsərlərində öz əksini tapmışdır [1; 2]. Lakin göstərilən əsərlərdə bu məsələlər tam əks olunmamışdır.

Azərbaycanın əzəli torpağı olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra burada komendantlıq üsul-idarəçiliyi - "Erməni vilayəti" (1828-1840) yaradıldı. Lakin bu vilayətin ömrü çox uzun sürmədi. 1840-cı il aprelin 10-da Cənubi Qafqazda keçirilən islahata görə, iki qurum – mərkəzi Tiflis şəhəri olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Xəzər vilayəti təsis edildi. Bu islahatla "Erməni vilayəti" ləğv edildi, onun tərkibinə daxil olan İrəvan və Naxçıvan əraziləri ayrı-ayrılıqda qəza kimi Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil oldular [3, s.51-73]. Tezliklə çar Rusiyası Cənubi Qafqazda öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Çar I Nikolay 1843-cü ildə Qafqazda canişinlik sisteminin yaradılması haqqında fərman verdi. 1844-cü ildə M.S.Vorontsov bu diyara canişin təyin edildi. Onun dövründə bir daha Cənubi Qafqazda yeni inzibati-ərazi bölgüsü keçirildi. 1846-cı il dekabrın 14-də keçirilən islahata görə, Cənubi Qafqazda dörd quberniya – Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd – yaradıldı. İrəvan və Naxçıvan qəzaları Tiflis quberniyasının tərkibində qaldı [4, s.312].

Lakin bu inzibati-ərazi bölgü sistemi Cənubi Qafqazda sonuncu olmadı. 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan quberniyası yaradıldı və o, 1850-ci il yanvarın 1-dən quberniya kimi fəaliyyətə başladı. Həmin gün İrəvan şəhərində təmtəraqlı açılış olmuşdu [5, s.11].

Verilən qərara əsasən, İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol (Gümrü-E.Q.) qəzaları Tiflis quberniyasından ayrılaraq İrəvan quberniyasında birləşdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən işğal olunan Şörəyel və Pəmbək sultanlıqları Kartli-Kaxetiya çarlığına birləşdirilmişdi. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda İrəvan quberniyası yaradılana qədər keçirdiyi inzibati-ərazi islahatlarında bu ərazilər Aleksandropol adı ilə (1837-ci ildə çar Aleksandrın şərafinə belə adlandırılmışdır - E.Q.) Tiflis quberniyasının tərkibində qalmışdı. İrəvan quberniyasının yaradılması ilə həmin ərazilər öz tarixi torpaqlarına qaytarıldı. Yeni quberniyanın mərkəzi İrəvan şəhəri oldu.

Yarandığı ilk dövrdə İrəvan quberniyası inzibati-ərazi cəhətdən beş – İrəvan, Yenibəyazid, Naxçıvan, Ordubad, Aleksandropol (Gümrü - E.Q.) qəzalarına, qəzalar məntəqələrə, mahallara və kəndlərə bölünmüşdü. Quberniya yaranarkən İrəvan qəzasına (mərkəzi İrəvan şəhəri) 4 məntəqə - Zəngibasar, Sürməli, Şərur və Sərdarabad məntəqələri daxil olmuşdu. Zəngibasar məntəqəsinin idarə heyəti Kəmərlı kəndində, Sürməli məntəqəsinin idarə heyəti Qazıqışlaq kəndində, Şərur məntəqəsinin idarə heyəti Başnoraşəndə, Sərdarabad məntəqəsinin idarə heyəti isə Zeyvə kəndində yerləşmişdi. Naxçıvan qəzası (mərkəzi Naxçıvan şəhəri) Naxçıvan və Dərələyəz məntəqələrinə bölünmüş, birinci məntəqənin idarə heyəti Naxçıvan şəhərində, ikincisinin isə Keşişkənd kəndində, Aleksandropol qəzasına Şörəyel və Pəmbək məntəqələri daxil olmuş, birincinin idarə heyəti Aleksandropol şəhərində, ikincinin isə Böyük Qarakilsə kəndində yerləşmişdi. Yenibəyazid (mərkəzi Kəvər kəndinin adı dəyişdirilərək Yenibəyazid şəhəri adlandırılmışdır) və Ordubad qəzaları heç bir məntəqəyə bölünməmişdi. Yenibəyazid qəzasına keçmiş Göyçə mahalı və Göyçə gölü ətrafında olan ərazilər, Ordubad qəzasına isə Mehri və Qapan əraziləri daxil olmuşdu [6, s.280-428; 7, s.311-312; 2, s.315-316].

İrəvan quberniyasının yarandığı ilk dövrdə qəzalara tabe olan məntəqələr mahallara və kəndlərə bölünmüşdü. İrəvan qəzasına daxil olan mahallar bunlar idi: Zəngibasar (İrəvan şəhərinin aşağısından Zəngi çayının axarı boyunca Araz çayına qədər), Gərnibasar (Gərnıçay çayının axarı boyu), Şərur (Araz çayının sol sahilində düzənliyi özündə birləşdirən dağ silsiləsindən Naxçıvan qəzasına qədər), Sürməli (Böyük Ağrı dağın ətəklərində, Araz çayının sağ sahilı boyu uzanan düzənlik ərazi), Dərəkənd-Parçənis

(Araz çayının sol tərəfində Sığnaq sıldırım dağının şimal qolundan yaranmış dağlıq ərazi), Səədli (Araz çayının sol sahili, Qərbi Arpaçayın aşağı əraziləri), Seyidli-Ağsaqqallı (Qərbi Arpaçayın yuxarı axarı boyu), Talın (Aleksandropol qəzasının sərhədlərində yerləşən təpəli meydançanı və Alagöz dağının cənub-qərb qolunu özündə birləşdirən ərazi), Abaran (Abaran çayının axarı boyu ərazilər), Körpübasar (Körpü və Şimali Qarasu çaylarının axarı boyu ərazilər) və Sərdarabad (cənub tərəfdən Araz çayının axarı ilə məhdudlaşdırılmış düzənlik ərazi).

Naxçıvan qəzasına 6 mahal daxil edilmişdi: Xok (Şərur mahalı ilə həmsərhəd idi), Naxçıvan (Naxçıvançayın axarı boyu ərazilər), Əlincəçay (Əlincəçayın axarı boyu ərazilər), Yayı, Dərələyəz, Məvazexatun. Sonuncu hər üç mahal Dərələyəz məntəqəsini təşkil etmiş, Arpaçay çayının mənbəyindən başlayaraq, bir-birinin ardınca çayın yuxarı axarı boyunca yerləşmişdilər.

Ordubad qəzası 5 kiçik mahaldan ibarət idi və əksəriyyəti əsas kəndlərin adı ilə adlandırılmışdı. Bu qəza Ordubad, Əylis, Dəstin, Çinanab və Belev mahallarından ibarət idi.

Yenibəyazid qəzası isə dörd mahaldan ibarət idi: Dərəçiçək (qəzanın şimal-qərbində Çubuxludan Ozanlara, Quru-Fantana və Saraşlıya qədər ərazi), Qırxbulaq (Zəngi çayı ilə Gərniçaydan Qırxbulağa, Göyçə gölünün qərbində yerləşən çökəkliyi bir-birindən ayıran dağ qolu arasında yerləşən ərazi), Göyçə (Saraşlıdan Qidabulağın cənub-qərbinə və cənubuna uzanan ərazi), Məzrə (Göyçə gölünün cənub-şərq və şərq hissəsində yerləşən çökəklik, Qidabulaxdan Çubuxluya qədər ərazi).

Aleksandropol qəzasında yalnız Pəmbək məntəqəsi mahallara bölünmüşdü. Pəmbək məntəqəsi Pəmbək və Lori mahallarından ibarət idi [8, s.12].

İrəvan quberniyasının inzibati-ərazi bölgü sisteminə kəndlər də daxil idi. İrəvan qəzasına daxil olan Şərur məntəqəsində 69, Sürməlidə 89, Sərdarabadda 143, Zəngibasarda 91, Naxçıvan qəzasının Naxçıvan məntəqəsində 100, Dərələyəz məntəqəsində 91, Ordubad qəzasında 150 (bu kəndlərdən 106-sı Azərbaycan türklərinin yaşadığı kənd, 44-ü isə erməni kəndi), Aleksandropol qəzasının Şörəyel məntəqəsində 77, Pəmbək məntəqəsində 50, Yenibəyazid qəzasının Qırxbulaq mahalında 32 (bunlardan 15-i isə Azərbaycan türklərinə məxsus kənd, 14 erməni kəndi, 3-ü qarışıq), Dərəçiçək mahalında 40, Göyçə mahalında 35, Məzrə mahalında 27, Güney mahallarında 5 kənd var idi [4, s.280-428]. Ümumilikdə, İrəvan quberniyasında 999 kənd qeydə alınmışdır.

İrəvan quberniyası yeni yarandığı dövrdə ümumi sahəsi 26450 kvadratverst olmuşdur [8, s.14; 1, s.106-107]. 1862-ci ildə isə Aleksandropol qəzasından Pəmbək dairəsinin şimal hissəsində yerləşən Lori düzənliyi ayrılaraq Tiflis quberniyasına birləşdirilmişdi. 1865-ci ilin məlumatına görə, bu ərazi itkisindən sonra İrəvan quberniyasının ərazisi 256076 kvadrat verst olmuşdur [9, s.312-313]. Lakin İrəvan quberniyasının ərazi itkisi bununla qurtarmadı. Belə ki, 1867-ci il dekabrın 9-da çar II Aleksandr "Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarəçiliyinin dəyişdirilməsi" haqqında yeni fərman imzaladı. Bu fərmana görə, Cənubi Qafqazda daha bir quberniya - Yelizavetpol quberniyası yaradılır. Beləliklə, İrəvan quberniyasının qəzası olan Ordubad qəzası ləğv olunur, onun tərkibinə daxil olan Mehri və Qapan Yelizavetpol quberniyasına birləşdirilir, Ordubad qəzasının əvəzinə Üçmüəzzin qəzası yaradılır. Beləliklə, İrəvan quberniyası 5 qəzaya - İrəvan, Naxçıvan, Yenibəyazid, Aleksandropol və Üçmüəzzin qəzalarına bölünür. Keçmiş Ordubad qəzasının qalan torpaqları Naxçıvan qəzasına birləşdirilir [10, s.382-383].

Eyni zamanda, bu fərmana əsasən, İrəvan quberniyası da daxil olmaqla, bəzi quberniyalarda qəzaların məntəqələrə ayrılması ləğv edilmiş, əvəzində Polis Pristavlığı yaradılmışdı. Pristavlıq qəza rəislərinə tabe olmalı və onların rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməli idi [10, s.382-383].

İrəvan quberniyasında qəzalar arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi və yeni qəzaların yaradılması sonralar da davam etdirilmişdir. 1870-ci ilin əvvəllərində Sürməli məntəqəsi və Üçmüəzzin qəzasının bir hissəsi İrəvan qəzasına, Şərur məntəqəsi isə İrəvan qəzasından ayrılaraq Naxçıvan qəzasına birləşdirildi. Daha sonra Dövlət Şurasının təqdim etdiyi rəyə əsasən, 1874-cü ildə Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradıldı. 1874-cü ildən İrəvan quberniyası 7 – İrəvan, Naxçıvan, Sürməli, Şərur-Dərələyəz,

Aleksandropol, Üçmüəzzin və Yenibəyazid qəzalarından ibarət olmuş, bu inzibati-ərazi bölgüsü 1918-ci ilə qədər qalmışdır [11, s.1; 12, s.58; 1, s.108-109].

İrəvan quberniyasında qəzalar inzibati-ərazi bölgüsünə görə polis məntəqəsinə, məntəqələr kənd cəmiyyətlərinə və onlar da kəndlərə bölünmüşdü. 1865-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən verilən “Kənd Cəmiyyətlərinin təsis edilməsi, onların ictimai idarəsi, dövlət və ictimai mükəlləfiyyətləri haqqında” əsasnamə ilə bəylər, ağalar və məliklər kəndlərin inzibati məhkəmə işlərindən uzaqlaşdırıldılar. Kəndlərdə idarəçiliyi həyata keçirmək və burada qayda-qanun yaratmaq üçün kənd kollegial idarə orqanları yaradılmışdı [12, s.22]. Bu əsasnamə İrəvan quberniyasında 1867-ci il dekabrın 6-da tətbiq edilmişdi [10, s.360].

İrəvan qəzası inibati-ərazi bölgüsünə görə Tacirabad (sahəsi 718, 98 kv. verst (74894 desyatin) yaxud 818, 20 kv. km.), Hacı İlyas (sahəsi 259,30 kv.verst (27010 desyatin) yaxud 295,09 kv.km) Kəmərli (sahəsi 632,92 kv.verst (65929 desyatin) yaxud 720,26 kv.km) və Dəvəli (sahəsi 1113 kv. verst (115945 desyatin) yaxud 1266,72 kv.km) polis məntəqəsindən ibarət olmuşdur [14, s.458-459]. 1886-cı ilin kameral təsvirə görə, Tacirabad polis məntəqəsinə (məntəqənin başçısı pristav İrəvan şəhərində yerləşmişdi) Aramus (10 kənd), Ərinc (11 kənd), Başgərnə (17 kənd), Göl Aysor (11 kənd), Gəmriz (10 kənd) kənd cəmiyyətləri, Hacı İlyas polis məntəqəsinə İmanşalin (8 kənd), Norakovit (9 kənd), Sarvanlar (8 kənd), Şirabad (8 kənd), Şorlu-Dəmirçi (7 kənd) kənd cəmiyyətləri, Kəmərli polis məntəqəsinə Əliməmməd (7 kənd), Düyün Aysor (16 kənd), Kəmərli (7 kənd), Qalahisar (12 kənd), Çikdamlı (6 kənd) kənd cəmiyyətləri, Dəvəli polis məntəqəsinə isə Armik (16 kənd), Böyük Vedi (10 kənd), Qaqurin (4 kənd), Gecimqanlı (4 kənd), Dəvəli (5 kənd), Qaraxaç (12 kənd), Qırmızıqanlı (4 kənd), Sədərək (3 kənd) kənd cəmiyyətləri, ümumilikdə 21 kənd cəmiyyəti və 205 kənd daxil idi [13, s.334-347].

Lakin XX əsrin əvvəllərində istər polis məntəqələrinin, istərsə də kənd cəmiyyətlərinin sayında fərqli rəqəmlər göstərilmişdir. Ümumilikdə, İrəvan qəzasında 4 polis məntəqəsində 16 kənd cəmiyyəti və onlara daxil olan 219 kənd, 1917-ci il məlumatına görə isə quberniyada 24 kənd cəmiyyəti və 209 kənd olmuşdur [14, s.129-131].

Naxçıvan qəzası Əliabad (sahəsi 660,62 kv.verst, 68815 desyatin, yaxud 751, 80 kv.km), Çağrı (sahəsi 1253,92 kv.verst, 130617 desyatin, yaxud 1426,98 kv.km), Abrakunis (sahəsi 1327,35 kv.verst, 138263 desyatin, yaxud 1510,56 kv.km), Yuxarı Əylis (sahəsi 697,15 kv.verst, 72620 desyatin, yaxud 793,38 kv.km) polis məntəqələrinə bölünmüşdür [14, s.460-461]. 1886-cı il kameral təsvirdə Əliabad polis məntəqəsinə (məntəqənin pristavı Naxçıvan şəhərində yerləşirdi) Aznabyurd (1 kənd), Təzəkənd (2 kənd), Tumbul (7 kənd), Xok (8 kənd), Şıxmahmud (7 kənd), Yarımçin (9 kənd), Çağrı polis məntəqəsinə (məntəqənin pristavı qış aylarında Çağrı kəndində, yayda isə Naxçıvan şəhərindən 52,5 verst aralıda yerləşən Karmalinovka kəndində yerləşirdi) Çağrı (3 kənd), Düyün Almalı (10 kənd), Qarababa (28 kənd), Karmalin (1 kənd), Abrakunis polis məntəqəsinə (məntəqənin pristavı Naxçıvan şəhərindən 24 verst aralıda yerləşən Abrakunis kəndində yerləşirdi) Abrakunis (9 kənd), Qazançı (17 kənd), Nehrəm (1 kənd), Surab (11 kənd), Yuxarı Əylis polis məntəqəsinə (dəirənin pristavı Ordubad şəhərində yerləşirdi) Əzin (3 kənd), Yuxarı Əylis (5 kənd), Aşağı Əylis (3 kənd), Yuxarı Andamiç (4 kənd), Biləv (3 kənd), Bist (9 kənd), Vənənd (2 kənd), Dərnis (7 kənd), Dostin (1 kənd), Kilit (3 kənd), Sumbatan-dizin (5 kənd), Xanağa (4 kənd), Çananab (5 kənd), Yaycı (1 kənd) kənd cəmiyyətləri, ümumilikdə 27 kənd cəmiyyəti və 169 kənd daxil idi [13, s.360-371].

Naxçıvan qəzasında da kənd cəmiyyətləri və kəndlərin sayı haqqında XX əsrin əvvəllərində müxtəlif məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Bu məlumatlara görə, Naxçıvan qəzasında 14 kənd cəmiyyətinə 162 kənd (1917-ci il məlumatında isə 22 kənd cəmiyyəti) daxil olmuşdur [15, s.122-123; 16, s.60-73].

Şərur-Dərələyəz qəzasına Şərur (sahəsi 747,26 kv.verst, 77839 desyatin, yaxud 850, 41 kv.km) və Dərələyəz (sahəsi 1890,24 kv.verst, 196890 desyatin, yaxud 2151,13 kv.km) polis məntəqələri daxil idi. 1886-cı il kameral təsvirində Şərur polis məntəqəsində (məntəqənin pristavı İrəvandan 87,3

verst aralıda yerləşən Baş Noraşen kəndində yerləşirdi) Alaqlı (9 kənd), Yenicə (8 kənd), Zeyvə (5 kənd), Qarabürç (8 kənd), Noraşen-uli (3 kənd), Pusian (8 kənd), Çamaxtur (8 kənd), Yaycı (10 kənd), Dərələyəz polis məntəqəsində (məntəqənin pristavı Baş Noraşen kəndindən 55 verst aralı Keşiş kənddə yerləşirdi) Alagöz (20 kənd), Hindivaz (22 kənd), Çul (8 kənd), Keşikkənd (16 kənd), Qinişik (8 kənd), Qozlu Yaycı (15 kənd), Martiros (10 kənd) kənd cəmiyyətləri, ümumilikdə 15 kənd cəmiyyəti və 158 kənd qeydə alınmışdır [13, s.392-398; 14, s.458-459]. Lakin 1917-ci il məlumatında Şərur-Dərələyəz qəzasına 19 kənd cəmiyyəti və bu cəmiyyətlərə 159 kənd daxil olmuşdur [15, s.127-129].

Sürməli qəzasına daxil olmuş İğdır polis məntəqəsində (sahəsi 725,65 kv.verst, 75589 desyatin yaxud 825,82 kv.km., məntəqənin pristavı İrəvan şəhərindən 56 verst aralıda yerləşən İğdır kəndində otururdu) Zor (26 kənd), İğdır (19 kənd), Qızılqışlaq (16 kənd), Daşburun polis məntəqəsində (sahəsi 1214,24 kv.verst, 126481 desyatin yaxud 1381,83 kv.km., məntəqənin başçısı İğdırdan 25 verst aralıda yerləşən Daşburun kəndində otururdu) Aralıq (12 kənd), Daşburun (15 kənd), Radik (35 kənd), Qulp polis məntəqəsində (sahəsi 1207,20 kv.verst, 125750 desyatin yaxud 1373,83 kv.km., məntəqənin pristavı İğdır kəndindən 43 verst aralıda Qulpda otururdu) Qulp (14 kənd), Güllücə (43 kənd), Oğrucin (48 kənd) kənd cəmiyyətləri, ümumilikdə 9 kənd cəmiyyətində 228 kənd var idi [13, s.382-390].

XX əsrin əvvəllərinə aid stastik məlumatlarda Sürməli qəzasında hər üç polis məntəqəsində 13 kənd cəmiyyətinə 229 kənd [16, s.34-49], 1917-ci il stastik məlumatda isə 13 kənd cəmiyyətinə 208 kənd daxil olmuşdur [15, s.127-129].

Yenibəyazid qəzası Dərəçiçək (sahəsi 1071,35 kv. verst, 67755 desyatin yaxud 740,22 kv.km.), Göyçə (sahəsi 650,45 kv. verst, 111599 desyatin yaxud 1219,22 kv.km.), Gözəldərə (983,99 kv. verst, 102499 desyatin yaxud 1119,79 kv.km.), Məzrə (1416,97 kv. verst, 147601 desyatin yaxud 1612,54 kv.km.) polis məntəqələrinə bölünmüşdü [14, s.460-461]. 1886-cı il məlumatına görə, Dərəçiçək polis məntəqəsində (məntəqənin pristavı Yenibəyazid şəhərindən 50,5 verst aralıda Karvansaray kəndində otururdu) Arzakənd (6 kənd), erməni kəndi Aşağı Axtı (5 kənd), rus kəndi Yuxarı Axtı (4 kənd), Yelenovka (3 kənd), Kankan (8 kənd), Randamal (7 kənd), Tayçarix (11 kənd), Çırçır (7 kənd), Göyçə polis məntəqəsində (məntəqənin pristavı Yenibəyazid şəhərindən 15 verst aralıda Əranos kəndində otururdu) Ağzıbir (10 kənd), Gölkənd (8 kənd), Dəliqardaş (6 kənd), Gözəldərə polis məntəqəsində (məntəqənin pristavı Yenibəyazid şəhərindən 46 verst aralıda Kolanı-Qırılan kəndində otururdu) Basarkeçər (15 kənd), Gözəldərə (9 kənd), Yuxarı Qaranlıq (11 kənd), Məzrə polis məntəqəsində (məntəqənin pristavı Məzrə kəndində otururdu) Cil (8 kənd), Böyük Məzrə (11 kənd) kənd cəmiyyətləri, ümumilikdə 15 kənd cəmiyyəti və 129 kənd qeydə alınmışdır [13, s.372-381].

XX əsrin əvvəllərinə aid olan məlumatlarında Yenibəyazid qəzasında 16 kənd cəmiyyətinə 135 kənd daxil olmuşdur [16, s.74-85; 17, s.88-103; 14, s.460-461; 15, s.124-125].

Üçmüəzzin qəzası (qəza rəisi İrəvan şəhərindən 18,5 verst aralıda yerləşən Vaqarşapat kəndində otururdu) Sərdarabad, Vaqarşapat, Əştərək, Baş Abaran polis məntəqələrindən ibarət olmuşdur. 1886-cı il kameral təsvirində Sərdarabad polis məntəqəsinə (məntəqə pristavı Sərdarabad kəndində otururdu) Keçərli (4 kənd), Camadinli (12 kənd), Dilxeyranlı (12 kənd), Kürdqulu (4 kənd), Mehriban (15 kənd), Milanlı (19 kənd), Kiçik Radikin (9 kənd), Sərdarabad (3 kənd), Talın (9 kənd), Xeyirbəyli (4 kənd), Şəhriyar (6 kənd), Vaqarşapat polis məntəqəsinə (pristav Vaqarşapadda otururdu) Ağavnatun (7 kənd), Vaqarşapat (1 kənd), Zeyvə (4 kənd), Qarxun (5 kənd), Körpəli (3 kənd), Tos (7 kənd), Xatunarx (5 kənd), Çobanqara (1 kənd), Evcilər (7 kənd), Əştərək polis məntəqəsinə (məntəqə pristavı Vaqarşapatdan 20 verst aralıda yerləşən Əştərək kəndində otururdu) Əştərək (1 kənd), Yeqvard (11 kənd), Körpü (5 kənd), Qızıl Teymur (4 kənd), Qoş (12 kənd), Pirağan (11 kənd), Baş Abaran polis məntəqəsinə (məntəqə pristavı Vaqarşapatdan 70 verst aralıda yerləşən Əliqoçaq kəndində otururdu) Əliqoçaq (6 kənd), Baş Abaran (8 kənd), Qarakilsə (10 kənd), Sağmusa-vəng (10 kənd) kənd cəmiyyətləri, ümumilikdə 30 kənd cəmiyyəti və 208 kənd daxil idi [13, s.400-413].

Mənbələrdə XX əsrin əvvəllərində Üçmüəzzin qəzasında 18 kənd cəmiyyətində 219 kənd qeydə alınmışdı [14, s.458-459; 17, s.20-41; 16, s.18-33]. Lakin 1917-ci il məlumatında 24 kənd cəmiyyətində 213 kənd göstərilmişdir [15, s.132-134].

Aleksandropol qəzasına (qəza rəisi Aleksandropol şəhərində yerləşirdi) Ağbulaq (840,89 kv. verst, 87593 desyatin yaxud 956,94 kv.km.), Çızıqlar (832,79 kv.verst, 86746 desyatin yaxud 947,69 kv.km), Xorom (815,50 kv.verst, 84948 desyatin yaxud 928,05 kv.km), Böyük Qarakilsə (897,52 kv. verst, 93491 desyatin yaxud 1021,39 kv.km) polis məntəqələri daxil idi [14, s.460-461]. 1886-cı il kameral təsvirində Ağbulaq polis məntəqəsi (məntəqə rəisi pristav Aleksandropol şəhərindən 22 verst aralıda yerləşən Ağbulaq kəndində otururdu) Cacur (7 kənd), Kaftarlı (9 kənd), Qaltaxçı (5 kənd), Böyük Kəpənək (5 kənd), Mirək (9 kənd), Hacı Xəlil (14 kənd), Çızıqlar polis məntəqəsi (məntəqə pristavı Aleksandropol şəhərində otururdu) Əlixan (6 kənd), Yasaul (9 kənd), Elli-Qarakilsə (9 kənd), Qızıl Qoç (12 kənd), Kiçik Qarakilsə (7 kənd), Xorom polis məntəqəsi (məntəqənin pristavı Aleksandropol şəhərindən 14 verst aralıda yerləşən Xorom kəndində otururdu) Qıpçaq (6 kənd), Molla Göyçə (6 kənd), Söyütlü (5 kənd), Dovşan Qışlaq (13 kənd), Xorom (8 kənd), Böyük Qarakilsə polis məntəqəsi (məntəqənin pristavı Böyük Qarakilsə kəndində otururdu) Hamamlı (3 kənd), Böyük Bəykənd (5 kənd), Bozkənd (1 kənd), Vartanav (3 kənd), Voskresenka (1 kənd), Böyük Qarakilsə (1 kənd), Qışlaq (1 kənd), Saral (10 kənd), Şişmədən (1 kənd), Yaqublu (3 kənd) kənd cəmiyyətlərindən, ümumilikdə 24 kənd cəmiyyətindən və 159 kənddən ibarət olmuşdur [13, s.348-359].

Lakin 1910-cu və 1917-ci illərin statistik məlumatında Aleksandropol qəzasında 22 kənd cəmiyyəti və onlara daxil olan 166 kənd göstərilmişdir [14, s.460-461; 15, s.125-126].

Ümumilikdə, XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında 132 kənd cəmiyyəti və bu cəmiyyətlərə daxil olan 1252 kənd olmuşdur.

Beləliklə, İrəvan quberniyası $41^{\circ}7'$ və $38^{\circ}52'$ şimal en dairəsi və $60^{\circ}56'$ və $63^{\circ}54'$ şərq uzunluğu arasında yerləşmişdi. 1878-ci il məlumatına görə, onun ərazisi 24447,7 kvadrat verst və yaxud 27822,6 kvadrat kilometr idi [18, s.326]. Sonrakı illərdə aparılan inzibati-ərazi dəyişikliyi nəticəsində İrəvan quberniyasının ərazisində azalma və çoxalma görmək mümkündür. Mənbələrdə quberniyanın ərazisi müxtəlif rəqəmlərlə göstərilmişdir. Bir mənbəyə görə, İrəvan quberniyasının ərazisi Göyçə gölü də daxil olmaqla 26450 kvadrat verst, digər mənbəyə görə, 24758,3 kvadrat verst, gölsüz 23518 kvadrat verst, başqa bir mənbəyə görə, 24454,4 kvadrat verst (1 verst-1,05 km), yaxud 27830 kvadrat kilometr, bəzi məlumatlara görə, 23194,79 kvadrat verst, bir məlumata görə isə 24758 kvadrat verst (2578959 desyatin) olmuşdur. Quberniyanın Qacar dövləti ilə sərhəddinin uzunluğu 246,5, Osmanlı dövləti ilə 130, ümumi sərhədlərinin uzunluğu isə 1052,5 verst idi [19, s.1; 17, s.1; 11, s.3; 14, s.460-461; 16, s.1; 15, s.46; 20, s.1].

İrəvan quberniyasında dövlət idarəçiliyi bir neçə sahəyə bölünmüşdü. Yarandığı ilk dövrlərdə İrəvan quberniyasında sadə idarəçilik sistemi mövcud olmuşdur. Quberniyaya həm hərbi, həm də mülki işlərə baxan qubernator başçılıq etmiş, onun yanında bir müdir, dəftərxana, xüsusi tapşırıqları yerinə yetirən 5 və bəzən 6 məmur dəstəsi fəaliyyət göstərmişdir. Qubernatorun başçılıq etdiyi quberniya idarəsinə vitse-qubernatorun başçılığı ilə 2 məsləhətçi, 1 katib, 4 şöbə müdiri, 4 şöbə müdirinin köməkçisi, 1 qeyidçi, 1 tərcüməçi, 1 arxiv müdiri, 1 quberniya memarı, 1 quberniya yerölçəni və 1 dəftərxançı daxil idi. Qəza jandarm müfəttişi və İrəvan şəhər polis idarəsi də birbaşa qubernatora tabe idi [3, s.140; 8, s.10].

XX əsrin əvvəllərində quberniya idarəçiliyi daha da formaşalaraq bir neçə bölməyə ayrılmışdı: zemstvo bölməsi, ümumi idarə dəftərxanası, tikinti bölməsi, tibbi bölmə, baytarlıq, mətbəə, kəndli məsələsi üzrə bərişdirici münşif, statistik komitet, kiçik kredit işləri üzrə komitet, ictimai və birlik idarəsi [21, s.138-140; 14, s.191-300].

İrəvan quberniyasında idarəçilikdə üçüncü sahə məhkəmə bölməsi idi. Bu sahəyə məhkəmə və prokurorluq daxil olmuş, onlar da şəhər, qəza və polis məntəqələrində fəaliyyət göstərmiş, hər bir polis məntəqəsi və müxtəlif kənd cəmiyyətləri ayrı-ayrı məhkəmə idarələrinə daxil olmuşdur. Cinayət

və mülki işlərə baxan məhkəmə İrəvan dairə məhkəməsindən və barışdırıcı şöbədə ibarət iki sahəyə bölünmüşdü. Birinci sahə olan **İrəvan dairə məhkəməsi** mülki və cinayət işlərinə baxan iki bölmədən ibarət olmuş, məhkəmənin tərkibi sədrdən, 10 yoldaşlıq üzvündən (bu üzvlərdən 4-ü mülki vətəndaş, 6-sı isə cinayət axtarışından idi) ibarət idi. Məhkəmənin sədri cinayət, mülki məhkəməsinin sədri isə mülki bölməyə baxırdı. Bundan əlavə, məhkəməyə 2 katib, 9 katib köməkçi, 2 məhkəmə pristavı, 1 arxiv müdiri, 4 tərcüməçi, xüsusi əhəmiyyətli işlər üzrə 2 müstəntiq, baş notarius və hüquqi vəzifəsi olan 3 baş namizəd daxil idi [2, s.140; 7, s.10]. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində məhkəmə İrəvan dairə məhkəməsindən və barışdırıcı bölmədən ibarət iki sahəyə bölünmüşdü. Mülki və cinayət işinə baxan İrəvan dairə məhkəməsi İrəvan şəhəri də daxil olmaqla, qəza və şəhərlərdə yerləşən 23, özünün sədri, bir neçə köməkçisi, katibi, pristavı olan barışdırıcı bölmə isə şəhər və qəzalarda fəaliyyət göstərən 14 bölməyə ayrılmışdı [16, s.9-10; 17, s.25-26; 22, s.20-21].

İrəvan quberniyasında məhkəmə sistemində olduğu kimi, prokurorluq da İrəvan, Naxçıvan-Şərur-Dərələyəz, Sürməli, Yenibəyazid, Aleksandropol və Üçmüəzzin qəzalarında fəaliyyət göstərmişdir. Quberniyasının yarandığı ilk dövrlərdə prokurorluğun tərkibi də çox sadə olmuşdur. Onun heç bir köməkçisi yox idi. Yalnız prokurorun yanında 1 katib və 1 mirzə çalışırdı. Lakin XX əsrin əvvəllərində hər qəzada 6 prokurorluq şöbəsi açılmış və bu şöbələrə ayrı-ayrı şəhər və məntəqələr daxil idi [16, s.30; 17, s.30; 22, s.25]. Bundan əlavə, hər bir prokurorluq istintaq bölmələrindən ibarət olmuş, həmin istintaq bölmələrinə isə ayrı-ayrı şəhər, müxtəlif polis məntəqələri daxil olmuşdur [16, s.30; 17, s.30; 22, s.25].

Çar Rusiyası Azərbaycanın digər quberniyalarında olduğu kimi, İrəvan quberniyasında da mülki məhkəmələrlə bərabər, şəriət məhkəmələrinin fəaliyyətinə icazə vermişdi. Şeyxül-islamın başçılığı altında hər bir şəhərdə şəriət məhkəmələri yerləşmiş, onun tərkibi xalq tərəfindən seçilmiş, dövlət tərəfindən təsdiq edilən bir neçə din xadimindən ibarət olmuşdur [2, s.282].

İrəvan quberniyasının inzibati-ərazi bölgüsü olan qəzaları qəza rəisləri idarə etmişdi. Onların hər birinin yanında 1 köməkçi, 1 katib, 2 katib köməkçisi, 1 tərcüməçi və dəftərxana vardı. Quberniyanın yarandığı ilk dövrlərdə Aleksandropol və Naxçıvan qəzalarında qəza idarə heyətinə əlavə olaraq qalaya baxan nəzarətçi, Yenibəyazid və Ordubad qəzalarında isə qəza rəisinə iki köməkçi əlavə edilmişdi. Qəza rəisləri qəzalarda polis rolunu oynamaqla bərabər, dövlət əmlakının qoruyucusu idi. Eyni zamanda kənd əhalisinə nəzarət etmək, onların müxtəlif problemlərini həll etmək qəza rəislərinin səlahiyyətində idi [3, s.140-141; 8, s.10].

Məntəqələri polis idarə edirdi. Köməkçi və tərcüməçidən ibarət olan məntəqə polisləri də yerlərdə həm məhkəmə, həm də polis rolunu oynayırdılar. 1867-ci ildən yaradılan kənd cəmiyyətlərini kənd ağsaqqalları, Azərbaycan türk kəndlərini seçilmiş kəndxuda, kovxa, yüzbaşı, erməni kəndlərini isə mülki idarə etmişdir. Kənd ağsaqqalları 3 illiyə seçilməli idi. Lakin buna həmişə əməl edilmirdi. Hətta böyük kəndlərdə kənd böyüklərinə köməkçilər də seçilirdi, onları çavuş adlandırırdılar. Kəndin başçıları olan kəndxuda, kovxa və mülki idarə hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər və dövlət tərəfindən maliyyələşdirilirdilər. Onların köməkçisi çavuş isə yerli əhalinin hesabına dolanırdı. Elatlara varislik hüququna malik olan elat başçıları başçılıq edirdilər. Onlarda bütün qanunları adət-ənənələr əvəz edirdi [3, s.140-141; 8, s.11].

1870-ci il mayın 14-də Cənubi Qafqazda keçirilən kəndli islahatından sonra kəndlilərlə mülkədarlar və ayrı-ayrı kəndlər arasında torpaq mübahisələrini qaydaya salmaq üçün hər qəzada barışdırıcı münsif şöbəsi yaradılmışdı. Bu şöbə də hüquqi orqan idi. İrəvan qəzasında 3, Naxçıvan qəzasında 4, Sürməli qəzasında 3, Şərur-Dərələyəz qəzasında 3, Yenibəyazid qəzasında 2, Üçmüəzzin qəzasında 4, Aleksandropol qəzasında 2 barışdırıcı münsif şöbəsi fəaliyyət göstərmişdir. Hər bir münsif şöbəsinə müxtəlif kənd cəmiyyətləri daxil idi [16, s.4-6; 17, s.4-6; 15, s.293-295].

İrəvan quberniyasının yarandığı ilk dövrlərdə şəhərləri idarə etmək üçün ayrıca idarə orqanları təşkil olunmuşdu. Quberniyada olan beş – İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Yenibəyazid

şəhərlərini idarə etmək polis idarəsinə tapşırılmışdı. Lakin İrəvan qalasının işlərinə baxmaq üçün əlavə bir nəzarətçi təyin olunmuşdu [3, s.141]. XIX əsin sonu-XX əsrin əvvəllərində şəhərləri idarə etmək üçün polis, şəhər ictimai idarəsi və şəhər duması fəaliyyət göstərmişdir [23, s.189-281; 24, s.138-140; 14, s.191-300].

İrəvan quberniyasının idarəçilik sistemində mühüm bölmələrdən biri maliyyə bölməsi idi. Bu bölməyə xəzinədarlıq, aksiz vergisi və bank daxil idi. İlk dövrlərdə vergilərə nəzarət etmək üçün qəza xəzinədarlığı yaradılmışdı. Xəzinədarlıq əsasən, İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol şəhərlərində yerləşmişdi. İrəvan xəzinədarlığına öz qəzasının vergilərindən başqa Yenibəyazid, Ordubad qəzalarının vergiləri də daxil idi [8, s.10]. 1898-ci il mayın 1-də İrəvan dövlət palatası açıldıqdan sonra üç şöbə-İrəvan, Yelizavetpol quberniyalarının və Qars vilayətinin xəzinədarlığı İrəvan xəzinədarlıq palatasının sərəncamına keçmişdi. İrəvan xəzinə palatasının özü üç şöbəyə bölünmüş, palata 1 sədrdən və hər şöbəyə başçılıq edən 3 rəisdən, 1 katibdən, 2 xüsusi tapşırıqları yerinə yetirən məmurun, 1 baş mühasibdən, 1 baş şöbə müdirindən, 7 müdirdən, 4 və yaxud 6 mühasib köməkçisindən, 9 aşağı maaşlı mühasib köməkçisindən, 1 arxiv işçisindən, 1 jurnal işçisindən, 1 yüksək maaşlı şöbə müdiri köməkçisindən, 2 aşağı maaşlı şöbə müdiri köməkçisindən, 7 hesablayıcı məmurun və 1 xüsusi tapşırıqlar üzrə ştatdankənar rəisdən ibarət olmuşdur [16, s.67-68; 25, s.54; 22, s.42; 15, s.491-493].

İrəvan xəzinə palatasına vergi müfəttişləri dəstəsi də daxil idi. İrəvan şəhəri və qəzası istisna olmaqla müfəttişlər sahələr üzrə bölünmüşdü. İrəvan quberniyasının İrəvan şəhərində, İrəvan qəzasında (həm ümumi quberniya müfəttişi, həm də qəza müfəttişi İrəvan şəhərində otururdu), Naxçıvan (müfəttiş Naxçıvan şəhərində otururdu), Şərur-Dərələyəz (müfəttiş Başnoraşen kəndində otururdu), Sürməli (müfəttiş İğdır kəndində otururdu), Yenibəyazid (müfəttiş Yenibəyazid şəhərində otururdu), Aleksandropol (müfəttiş Aleksandropol şəhərində otururdu) və Üçmüəzzin (müfəttiş İrəvan şəhərində otururdu) sahələrində, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol şəhərində (şəhər iki sahəyə bölünmüş və hər bir sahəyə 1 vergi müfəttişi başçılıq etmişdir), Yelizavetpol (müfəttiş Yelizavetpol şəhərində otururdu), Zəngəzur (müfəttiş Görus kəndində yerləşmişdi), Nuxa (müfəttiş Nuxa şəhərində otururdu), Cavanşir (müfəttiş Tərtər kəndində otururdu), Ərəş (müfəttiş Ağdaş kəndində otururdu), Şuşa (müfəttiş Şuşa şəhərində otururdu), Cəbrayıl (müfəttiş Cəbrayıl kəndində otururdu), Qazax sahələrində (müfəttiş Qazaxda otururdu), Qars vilayətinin Qars (müfəttiş Qars şəhərində otururdu), Ərdağan (müfəttiş Ərdağan kəndində otururdu), Oltu (müfəttiş Olru qəsəbəsində otururdu) və Kağızman (müfəttiş Kağızmanda otururdu) dairələrində vergi müfəttişliyi, vergi müfəttişlərinin yanında İrəvan qəzası üzrə 1 (İrəvan şəhərində otururdu), Yelizavetpol qəzası üzrə 1 (Yelizavetpol şəhərində otururdu), Qars dairəsi üzrə 1 (Qars şəhərində otururdu) vergi müfəttişliyi köməkçiləri, İrəvan quberniyası üzrə 7, Yelizavetpol quberniyası üzrə 8, Qars vilayəti üzrə isə 1 kargüzarlar dəstəsi fəaliyyət göstərmişdir. Beləliklə, İrəvan quberniyası üzrə 8, Yelizavetpol quberniyası üzrə 11 və Qars vilayəti üzrə isə 4 vergi müfəttişi dəstələri olmuşdur [16, s.66-67; 25, s.55; 22, s.41-43; 15, s.493-494].

İrəvan xəzinə palatası fəaliyyətə başladıqdan sonra xəzinədarlıq bölməsi onun sərəncamına verilmişdi. Hər bir xəzinədarlıq bölməsinə 1 mülki müşavir, 1 baş mühasib, 1 birinci dərəcəli kassir, 2 birinci dərəcəli mühasib, 2 ikinci dərəcəli mühasib, 1 kargüzar və 1 hesablayıcı məmur daxil idi. İrəvan quberniyası üzrə İrəvan, Naxçıvan, Aleksandropol, Yenibəyazid şəhərlərində və İğdır kəndində, Yelizavetpol qəzasının Yelizavetpol, Şuşa, Nuxa şəhərlərində və Görus, Qazax, Ağdaş kəndlərində, Qars vilayətinin Qars şəhərində, Kağızman və Ardağan kəndlərində xəzinədarlıq bölmələri yerləşmişdi [26, s.155-156; 16, s. 68-70; 17, s.31; 25, s.55-56; 22, s.43-44; 15, s.494-498].

İrəvan quberniyası Cənubi Qafqaz aksiz (satış malları üzərinə qoyulan əlavə vergi-E.Q.) vergi idarəsinin IV dairəsinə daxil idi və quberniya dörd aksiz şöbəsinə bölünmüşdü. İrəvan quberniyasının daxil olduğu IV aksiz dairəsinin bir baş nəzarətçisi və hər bir aksiz şöbəsini idarə edən dörd köməkçi, bir mühasibi var idi. Bundan əlavə, IV aksiz dairəsinə 10 böyük, bəzən 7 və 11, bəzən isə 17 kiçik

nəzarətçilər dəstəsi daxil olmuşdur. Hər bir aksiz şöbəsi müəyyən qəza və polis sahələrinə daxil olan kənd cəmiyyətlərinə nəzarət edirdi. Birinci aksiz şöbəsi (mərkəz İrəvan şəhərində yerləşirdi) İrəvan şəhəri, İrəvan qəzasından I polis sahəsinə Aramus və Kənəkir kənd cəmiyyətləri, II polis sahəsinə Şirabad və Noroqovit kənd cəmiyyətləri və Yenibəyazid qəzası, ikinci aksiz şöbəsinə (mərkəz İrəvan şəhərində, sonradan Qars şəhərində yerləşirdi) Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzaları, üçüncü aksiz şöbəsinə (mərkəz Kəmərli kəndində yerləşirdi) Aramus, Kənəkir, Şirabad və Norokovit kənd cəmiyyətlərindən başqa İrəvan qəzası və Sürməli qəzası, dördüncü aksiz şöbəsinə (mərkəz Naxçıvan şəhərində yerləşirdi) Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları daxil idi [26, s.156-158; 17, s.31; 25, s.57-58; 22, s.44-45; 15, s.501-502].

İrəvan quberniyasının maliyyə bölməsinə banklar da daxil idi. XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında Rusiya dövlət bankının İrəvan şöbəsi açılmışdı. Bunun ardınca quberniyada Tiflis Kommersiya Bankının İrəvan şöbəsi, Azov-Don Kommersiya Bankının İrəvan şöbəsi, Volqa-Kama Kommersiya Bankının İrəvan agentliyi şöbəsi, Aleksandropol şəhər İctimai Bankı və İrəvan Cəmiyyəti Qarşılıqlı Kredit Təşkilatı fəaliyyətə başlamışdı [16, s.71; 17, s.31; 25, s.58-59; 22, s.45-46; 15, 530-531].

İrəvan Xəzinə palatasının sərəncamına kiçik kredit və ssuda-əmanət cəmiyyətləri də daxil idi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində fəaliyyətə başlamış bu kiçik kredit cəmiyyətləri şəriqli idi və qəzalar üzrə bölünmüşdü. İrəvan quberniyasında 26 kredit cəmiyyəti və 12 ssuda-əmanət cəmiyyəti fəaliyyət göstərmişdir [25, s.60-71].

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində İrəvan xəzinədarlıq palatası üç bölməyə - xəzinədarlıq, aksiz vergisi və banka bölünmüş və hər bir şöbəyə xüsusi rəis başçılıq etmişdir. Xəzinədarlıq İrəvan quberniyasında İrəvan, Naxçıvan, Yenibəyazid və Aleksandropol şəhərlərində və İğdır kəndində yerləşmişdi. Quberniya dörd aksiz məntəqəsinə bölünmüşdü [17, s.31; 16, s.189-281; 14, s.191-300; 22, s.26].

İrəvan quberniyasının maliyyə bölməsinə gömrücxana idarəsi, gömrük idarəsinə isə 8 gömrücxana daxil idi [16, s.71-72; 25, s.71-73; 22, s.47-49].

İrəvan quberniya idarəçiliyinə XIX əsrin 90-cı illərində quberniya həbsxana komitəsinə qəyyumluq idarəsi də daxil olmuşdu. Bu komitə iki - əsas və Aleksandropol bölməsindən ibarət olmuşdur. Əsas komitəni başda İrəvan qubernatoru olmaqla direktorlar idarə etmişdi. İrəvan qubernatoru qəyyumluq idarəsinin vitse-prezidenti hesab olunurdu. Komitənin direktorları isə bunlar idi: 1 vitse-qubernator (o həm də həbsxana komitəsinin kargüzarlar dəstəsinə nəzarət edirdi), 1 İrəvan xəzinə palatasının sədri, 1 İrəvan şəhər başçısı, 1 İrəvan gimnaziyasının direktoru, 1 quberniya mühəndisi, 1 İrəvan dairə məhkəməsinin sədri, 1 İrəvan dairə məhkəməsinin prokuroru, 1 İrəvan quberniya həkimi, 1 İrəvan kəndli məsələləri üzrə idarənin üzvü, 1 İrəvan polismeysteri, 4 tacir [21, s.141; 26, s.134-136; 27, s.197; 16, s.54; 22, s. 21-22].

1862-ci ildən İrəvan quberniyası idarəçiliyinə daha bir quberniya idarəsi əlavə olunmuşdu. Bu zemstvo mühafizə dəstələri idi. Bu dəstələr 1862-ci il martın 17-də "Cənubi Qafqazda yerli (zemstvo) mühafizə dəstələri haqqında" Əsasnaməyə əsasən yaradılmışdı. Əsasnaməyə görə, yaradılan xüsusi zemstvo mühafizə dəstələri ticarət yolları üzərində gözətçi xidmətini və qarovul məntəqələrinin saxlanmasını təmin etməli idi. Bundan əlavə, bu dəstələr poçt və mühafizə işlərini də görürdülər. Zemstvo mühafizə dəstələri əsasən rus millətindən, bəzən də könüllü bu birliyə daxil olan yerlilərdən təşkil olunmalı idi. Zemstvo mühafizə dəstəsinin başçısı müfəttiş idi və hər bir qəzada distansiya rəisləri fəaliyyət göstərirdi. Yarandığı dövrdə İrəvan quberniyasında zemstvo mühafizə dəstələrinin sayı 405 nəfərdən ibarət olmuşdur [28, s.44; 29, s.42; 30, s.58; 27, s.195].

İrəvan quberniyasının idarəçiliyinə quberniya hərbi mükəlləfiyyətlər idarəsi də daxil idi. İrəvan quberniyasında hərbi idarələr İrəvan və Aleksandropol qəzalarında yerləşmişdi. İrəvan qəzasının hərbi idarəsinə İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Yenibəyazid qəzaları, Aleksandropol qəzasına isə Aleksandropol, Üçmüəzzin və Sürməli qəzaları daxil idi [17, s.39]. Bu hərbi idarə piyada və hərbi suvari

mükəlləfiyyətlər idarəsindən ibarət idi. Hər iki idarənin qəzalar üzrə şöbələri də fəaliyyət göstərmişdir. Hərbi mükəlləfiyyətlər idarəsinin sədri İrəvan qubernatoru idi. Hərbi piyada idarələri İrəvan, Naxçıvan, Yenibəyazid, Aleksandropol, Üçmüəzzin qəzalarında, hərbi süvari mükəlləfiyyətlər idarəsi isə Sürməli və Şərur-Dərələyəz qəzalarında yerləşmişdi [22, s.26-28].

Beləliklə, İrəvan quberniyası inzibati-ərazi bölgüsünə görə qəzalara, polis məntəqəsinə, kənd cəmiyyətinə və kəndlərə bölünmüşdü. Quberniyada bir-biri ilə sıx bağlı olan müxtəlif idarəçilik sistemi mövcud olmuşdur. Quberniyanı qubernator, qəzaları qəza rəisləri, şəhərləri polis, şəhər duması, kənd cəmiyyətlərini kənd ağsaqqalları və kəndləri isə kəndxudalar idarə etmişdir. Bundan əlavə, İrəvan quberniyasının idarəçilik sistemində hüquq-mühafizə orqanları – məhkəmə, prokurorluq, barışdırıcı münəşif, maliyyə, poçt-telqraf idarəsi, quberniya həbsxana komitəsinə qəyyumluq, hərbi mükəlləfiyyətlər idarəsi də mövcud olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımbəyli İ. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri) / İ. Kazımbəyli. - Bakı: "Turxan" NPB. -2017.
2. Qarayev E. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında) / E. Qarayev. - Bakı: Mütərcim, -2016.
3. Полное собрание законов Российской империи //- СПб: -1841. т. XV.
4. Полное собрание законов Российской империи // -СПб: - 1850. т. XXIV.
5. Кавказ, 1850, №3.
6. Кавказский календарь на 1855 г. / Тифлис: -1854. т. 11.
7. Полное собрание законов Российской империи //- СПб: -1851. т. XXV,
8. Военно-статическое обозрение Эриванской губернии /- СПб: -1853.
9. Кавказский календарь на 1867 г. / -Тифлис: -1866.
10. Полное собрание законов Российской империи //- СПб: -1867. т. 42,
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. LXXI. Эриванская губерния / СПб: -1905.
12. АРДТА, ф.12/31, д.29. лл. об, 22.
13. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. /- Тифлис: -1893.
14. Кавказский календарь на 1910 г. / - Тифлис: -1909, отд. IV
15. Кавказский календарь на 1917 г. /- Тифлис, -1916
16. Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г. /- Эриван: -1901.
17. Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г. /- Эриван: -1905.
18. Кавказский календарь на 1878 г. – Тифлис: - 1877.
19. Обзор Эриванской губернии за 1884 г. / -Эриван: -1883.
20. Обзор Эриванской губернии за 1893 г. /-Эриван: - 1892
21. Кавказский календарь на 1890 г. /- Тифлис: - 1889
22. Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г. /- Эриван: -1913.
23. Кавказский календарь на 1907 г. /- Тифлис: - 1906
24. Кавказский календарь на 1909 г. /- Тифлис: - 1877.
25. Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г. /- Эриван: -1911.
26. Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г. /- Эриван: -1891.
27. Кавказский календарь на 1900 г. /- Тифлис: - 1899.
28. Кавказский календарь на 1871 г. /- Тифлис: - 1870.
29. Кавказский календарь на 1879 г. /- Тифлис: - 1878.
30. Кавказский календарь на 1885 г. /- Тифлис: - 1884.